

Володимир ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ (Київ)

ІСТОРИОСОФІЯ ГЕРДЕРА ЯК СИНТЕЗ РАЦІОНАЛІЗМУ І ПІЕТИЗМУ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА УКРАЇНСЬКУ І РОСІЙСЬКУ ІСТОРИОГРАФІЮ

Наприкінці XVII і в перших декадах XVIII ст. в Німеччині отримує свій розвиток раціональна історична думка, яка знайшла своє найбільше втілення у творчості Іммануїла Канта – великого предтечі світової взагалі і німецької історіософії зокрема¹. Тоді ж у цьому контексті з’являються і початки наукової літератури про Україну, написані головним чином представниками німецької історіографії². Якщо французькі праці того часу (Pierre Chevalier, P. Linge, Gaspard de Feud) подають головним чином історичні відомості, висвітлюючи події в душі польських поглядів на козаччину³, німецька раціоналістична історіографія в працях Шерера, Енгеля, Гербінія, Закса, Пуффендорфа, Гартноха виявляє широку симпатію до України та до її сумної історичної долі⁴.

У той же час в університеті Галле в Німеччині розгорнувся і протилежний та ворожий раціоналістичний рух піетизму, прихильники якого робили все можливе,

¹ Цією статтею автор продовжує започатковану двох попередніх числах “Українського археографічного щорічника” ознайомлення читача з власним аналізом зарубіжних джерел та літератури, присвячених обґрунтуванню класиками світової історіософської думки діалектики національних історій та історії світової. Див.: *Потульницький В. А.* Діалектика ірраціонального і національного в російській і польській історичній науці другої половини XIX – початку XX століття порівняльний аналіз // *Український археографічний щорічник*. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 259–281; *його ж.* Інтеграція національної історії у світову в німецькій історіософії у першій половині XX століття // Там само. – К.; Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – С. 366–380.

² *Doroshenko D.* Die Ukraine und Deutschland. Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainische Beziehungen // *Studien zu Deutsch-Ukrainischen Beziehungen*. Ukrainische Freie Universitt. – München, 1994.

³ *Borschak Élie.* L’Ukraine dans la littérature de l’Europe occidentale. – Paris, 1935. – P. 33–35.

⁴ Див., напр.: *Religiosae Kijovenses Cryptae sive Kijovia subterranea. In quibus labirintus sub terra et in eo emortua a sexcentibus annis divorum atque heroum graeco-Ruthenorum et necdum corrupta et nomine atque ad oculum ex ‘Paterico’ slavonico detegit M. M. Johannes Herbinius.* – Jena, 1675. – 178 p.; *Schlözer A.* Neuveränderte Russland. – Leipzig, 1766–1772; *Engel J. Chr.* Commentario de republica militari seu comparatio Lacedaemoniorum, Cretensium et Cosaccorum. – Göttingen, 1790; *idem.* Geschichte von Galitsch und Wladimir bis 1772. Verbunden mit Auseinandersetzung Vertheidigung der Österreichisch-Ungarischen Besitzrechte auf diese Königreiche. – Wien, 1772. – Bd. 1–2; *idem.* Geschichte der Ukraine. – Wien, 1796 Про джерела праці Енгеля див.: *Krupnitsky B. J. Chr.* Engel und die Geschichte der Ukraine. – Berlin, 1931.

щоб завадити поширенню раціоналістичної думки⁵. Заснований Філіпом Якобом Спенсером і Августом Германом Франке в університеті Галле, пієтизм як нова течія німецької релігійно-філософської думки був впливовою силою в німецьких університетах з 1675 р. до середини XVIII ст. Він обстоював відновлення і виправдання християнської індивідуальності через читання Біблії – практику, яка абсолютизувала рух, що отримав назву “релігія серця”. Пієтисти проповідували ідею переваги діяльної любові до ближнього й морального вдосконалення людини над зовнішньою, формальною побожністю. Для них духовне Відродження було завжди персональним і лише в другу чергу – соціальним⁶. Унаслідок поширення пієтизму відомого раціоналіста Християна Томазіуса оголосили атеїстом, а іншого раціоналіста Християна Вольфа пієтисти навіть вигнали з Галле⁷. Томазіус захистив себе висновком, що “ніхто не може запобігти тому, щоб захмарні теологи прозивали його єретиком”⁸.

Соціальні аспекти пієтизму мали своє коріння не лише в Німеччині, а й далеко за її межами. Дворянство і буржуазія почали брати активну участь у цьому русі після того, як на початку XVIII ст. дворянство почало поступово втрачати свою політичну владу і соціальний вплив. Раціоналізм не підтримував ідею абсолютизму, але й пієтизм не міг запропонувати досить привабливої альтернативи. У цій ситуації, щоб запобігти кризі ідентичності, яка народжувалась, і внутрішнім суперечностям, які могли за цим послідувати, “вони звернулись до науки пієтизму”⁹.

Якщо Томазіус уже в 1681 р. закликав німців створити власну, за французьким зразком, модель у “науковій традиції, смаках і своєму власному способі життя”¹⁰, то пієтисти практикували суцільну ретроспекцію й релігійну медитацію. Для них справжнім путівником вважалася душа. У цій ситуації визначальною стала роль Томазіуса як визволителя науки від ярма теології. Боротьба між раціоналізмом та емоціалізмом спричинила появу видатних представників з обох сторін.

Боротьба між раціоналізмом та пієтизмом, аргументи на користь або раціональної, або емоційної версії людської думки і в подальшому привертати увагу найвидатніших представників філософської думки, насамперед Гердера і Лессінга. У результаті рух пієтизму й зокрема поезія Клопштока стали для Гердера джерелом, з якого він почерпнув чимало ідей для своєї історіософії¹¹.

⁵ Про боротьбу раціоналізму і пієтизму в Німеччині див.: *Потульницький В. А.* Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії 17–20 століть – К., 2002. – С. 183–236.

⁶ *Michailovich Alexander.* Pietist Nationalism and the Russian Rediscovery of Skovoroda // *Journal of Ukrainian Studies.* – 1997. – № 2: Summer–Winter. – P. 81.

⁷ *Hettner Hermann.* Geschichte der deutschen Literatur in achtzehnten Jahrhundert. – Berlin, 1961. – Bd. 1. – S. 50.

⁸ *Ibidem.*

⁹ *Klark Robert.* Herder: His Life and Thought. – Berkeley, 1955. – P. 9.

¹⁰ *Hettner Hermann.* Geschichte der deutschen Literatur... – S. 47.

¹¹ *Langen A.* Der Wortschatz des Pietismus. – Tübingen, 1968; *Kaiser Gerhard.* Pietismus und Patriotismus im Literarischen Deutschland. Ein Beitrag zum Problem der Säkularisation. – Frankfurt, 1973.

Учень Канта, визначний німецький історик і філософ епохи Просвітництва – Йоганн Готтфрід Гердер (1744–1803) став першим, хто спробував підірвати раціональну парадигму в німецькій історичній науці на основі синтезу ідей раціоналізму і протилежного раціоналізмові містичного напрямку – пієтизму. Просвітництво було періодом занепаду абсолютизму, коли поряд із дворянством дедалі більшу роль починала відігравати і буржуазія. Європейці були змушені приймати нові ідеї, звички, відношення. “Пробудження” від традиціоналізму спричинило появу нових літературних течій в усіх регіонах Європи. Європейський сентименталізм, німецький рух “Буря і натиск” та англійський преромантизм йшли слідом за Просвітництвом і розвивались синхронно з ним, хоча й в опозиції до нього¹². У Німеччині як реакція на Просвітництво розвинувся відомий рух “Буря і натиск”, передвісником і лідером та інтелектуальним провідником якого вважається Гердер¹³. Саме він сформулював більшість засадничих ідей цього напрямку під час своєї поїздки з Риги до Франції у 1769 р.; ці ідеї він обговорив з Гете під час їхньої відомої зустрічі в 1770 р. у Страсбургу¹⁴. Як відомо, в особі поета новий рух знайшов свого палкого прихильника.

Взагалі впливи пієтизму на творчість Гердера були досить значними. Концепції містичного самоаналізу і самоспостереження, які молодий Гердер сприйняв від свого вчителя Гаманна ще в студентські роки, не могли не позначитись на його подальшій творчості як ученого¹⁵. Хоча твердження про те, що “Гердер сам був містиком” і спростовується в науковій літературі¹⁶, проте домінує все ж таки думка, що отрута “релігійного самоаналізу, інтроспекції” (die hohe Stufe der Beschauung Gottes, вперше ідентифікованов таких термінах Йоганном Арндтом) справила неабиякий вплив на Гердера й, більше того, саме вона допомогла йому глибше зрозуміти три визначальних філософських площини: “природу, естетику і релігійну концепцію патріотизму”¹⁷. Підставою і доказом, що дають можливість пояснити це твердження наочно, є останній рядок однієї з найбільш ранніх од Гердера де проголошувалось: “Так живе в Тобі Німецька Нація”¹⁸. За Гердером пієтисти пізнавали свою націю як частину самої душі, де нація, визначена для індивідуума як мета політичної думки Просвітництва, вже не потребувала здійснення. Натомість першорядного значення набувало утвердження в індивідуумі думки про націю як духовну власність (власність Духу), яку ніхто не спроможний відібрати¹⁹.

Разом з тим Гердер у своєму ідеалізмі проголошував не повернення до Золотого Віку, а такий стан, у якому всі нації, пробуджені усвідомленням власної

¹² Hazard Paul. *European Thought in the Eighteenth Century from Montesquie to Lessing*. – New Haven, 1954. – P. 11–64.

¹³ Pascal Roy. *The German Sturm und Drang*. – Manchester, 1953.

¹⁴ Hettner Hermann. *Geschichte der deutschen Literatur...* – Bd. 1. – S. 95.

¹⁵ Kaiser Gerhard. *Pietismus und Patriotismus...*

¹⁶ Klark Robert. *Herder: His Life...* – P. 49.

¹⁷ Kaiser Gerhard. *Pietismus und Patriotismus...* – S. 47.

¹⁸ Herder Johann Gottfried. *Sämtliche Werke / Hrsg von Bernhard Suphan*. – Berlin, 1877–1913. – Bd. 18. – S. 216.

¹⁹ Kaiser Gerhard. *Pietismus und Patriotismus...* – S. 49.

унікальності, стануть жити в гармонійному “золотому” віці щастя. Подібне проголошення та його обґрунтування Гердером як скраво продемонструвало походження самої ідеї цього історичного ідеалу вченого від його частково теологічного, релігійного світогляду²⁰.

Гердер віддавав перевагу людським почуттям та уяві перед логікою й причинністю. Для нього справжнім критерієм думки було відчуття, яке він порівнював з відчуттям дотику і яке, на його погляд, можна виразити лише через рідну мову. У своєму щоденнику за 1769 р. він записав: “Україна стане новою Грецією – в цій країні лагідне небо, родюча земля. Її веселі, музично обдаровані люди колись прокинуться – і з багатьох малих диких народностей, якими були спершу й елліни, утвориться цивілізована нація: її кордони простягатимуться до Чорного моря, а звідти – на весь світ”²¹. Чільне місце в гармонійному “золотому” віці щастя займуть і слов’яни. Гердер упевнений, що “майбутнє слов’ян буде прекрасним”. “Колесо часу, – продовжує він, – що несе переміни, обертається нестримно. І оскільки слов’янські нації заселяють найгарніші регіони Європи, які будуть колись повністю загосподаровані й там вестиметься жвава торгівля, то ці занепалі народи, хоча були колись працюючими і щасливими, прокинуться нарешті зі свого довгого паралізуючого сну, позбудуться теперішніх невірницьких кайданів і зможуть користуватися своїми чудовими просторами як повноправні їхні власники. Тоді від Адріатичного моря до Карпатських гір, від Дону до Мульдунатимуть їхні давні мелодії, прославляючи мирну працю та її плоди на багатолюдних ярмарках. Слов’яни знов постануть перед нами як сумирний народ, що кохається в рільництві і торгівлі, народ, який не любить воєн і ніколи не нападав на інші народи з метою їх поневолення. Слов’яни зроблять значний внесок у розвиток людства у напрямі до гуманності”²².

Поразки і сумну долю слов’ян в історії Гердер пояснює не лише їхньою власною вдачею, але й фактом специфічного підбору їх історичних сусідів із заходу і сходу які були активніші, енергійніші й заповзятливіші від слов’ян. “То що ж дивного, – веде далі вчений, – коли після століть поневолення, лютої ненависті до своїх християнських панів і грабіжників, нація ця втратила свій м’який характер і зробилася підступною, по-холопськи інертною й затятою. Що псування слов’янського характеру відбувалося під впливом несприятливих соціально-політичних факторів, видно хоча б з того, що повсюди, де вони втішались деякою свободою, вони зберегли усі свої первісні прикмети, свою добродушну натуру. Недоля та злидні переслідують цей народ тому, що історично вони опинились між войовничими німцями, з одного боку, та азіатськими кочовиками-грабіжниками, з другого”²³.

З такою ж симпатією висловлювався Гердер і щодо характеру слов’ян. “Вони (слов’яни. – В. П.), – писав він, – були співчутливими, гостинними аж до марнотратства, любили сільську свободу, водночас вони покірливі і слухняні,

²⁰ Ibidem. – S. 51.

²¹ Herder Johann Gottfried. Sämtliche Werke. – Berlin, 1878. – Bd. 4. – S. 402.

²² Ibidem.

²³ Ibidem.

противники грабування і плондрювання. Це не рятувало їх однак від поневолення, а, навпаки, – сприяло цьому. Бо позаяк вони ніколи не домагалися панівного становища у світі, не мали власних досвідчених у військових справах і спадкоємних князів, охоче платили податі, якщо це давало їм змогу спокійно жити в своєму краю, то не один народ, зокрема германського походження, заподіював слов'янам чимало лиха. Бо саме в цьому і полягає суть гуманності, чистої людяності, що вона усуває все, котре розділяє, різнить, об'єднуючи всіх людей братерськими узами, творячи з них одну велику родину. Найвищим ідеалом стає не різноманітність у єдності людського роду, а єдність у різноманітності”²⁴.

У цій характеристиці повною мірою виявились думки Гердера про “майбутній спільний рай для всіх народів”. Ідеї гармонії, естетики й усвідомлення духу власної нації у слов'ян не пропустили виразно внаслідок своєрідних рис їхньої психічно-національної вдачі. “Слов'яни, – пише він далі, – займають на нашій заселеній землі величезний простір. На жаль, їхня роль в історії не є адекватною цьому. Адже в історії ми бачимо їх здебільшого в ролі народів, що йдуть за іншими, допомагають іншим, служать іншим. Час від часу вони виявляють себе в певних діях, та ніколи вони не були народом, схильним до воєн і пригод, як-от німці. Вони радше сумирно плелися услід за останніми, займаючи полишені ними місцевості й краї, аж доки не посіли неозорий простір від Дону до Ельби, від Балтійського до Адріатичного морів. І таким чином вони ще й нині заселяють серед усіх європейських народів найбільший простір. Вони повсюди займали кинуті іншими колись землі, обробляючи їх як колоністи, рільники, пасли на них худобу чи використовували їх по-іншому. Отож, після попередніх спустошень, внаслідок тимчасового перебування тут інших народів, їхнє тихе працьовите життя було вельми благодіючим для цих країв. Вони любили сільське господарство, випасання отар і черед, догляд за садами і городами, домашні ремесла, всюди заходилися торгувати плодами своєї землі і працьовитості. Як миролюбні торговельні народи, вони виконували місію посередників між Чорним і Балтійським морями, між Сходом і Північною та Західною Європою. У Німеччині вони займалися гірництвом, плавили метали і виплавляли з них потрібні речі, добували сіль, виготовляли льняне полотно, варили мед, вирощували плодові дерева й провадили на свій лад веселе, наповнене музикою життя”²⁵.

Ці ідеї Гердера поширилися не лише серед українців, а й серед інших слов'ян, для яких були характерними нерозвинена літературна мова, зате високорозвинена народна поезія. У Росії найбільший вплив ідеї Гердера мали на засновника нової російської історіографії Карамзіна²⁶. Саме Гердер як відзначають дослідники, спричинився до постання “карамзінського бачення історії”²⁷. Ще до 1789 р. Ка-

²⁴ Ibidem.

²⁵ Ibidem.

²⁶ *Bittner Konrad*. Der junge Nikolai Michailovich Karamzin und Deutschland // Herder-Studien. – Würzburg, 1960.

²⁷ Herdersche Gedanken in Karamzins Geschichtsschau // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1959. – Neue Folge. – Bd. 7. – № 6. – S. 237–269.

рамзін був знайомий з низкою праць Гердера²⁸, хоча й не поділяв оптимізму останнього щодо майбутнього всього людства. Відомо, що після відкриття Карамзіним ряду притаманних людині внутрішніх суперечностей вчений звернувся у своїй творчості до феномена смерті²⁹. Вплив Гердера на Карамзіна пояснюється не лише тією обставиною, що вони були засновниками синхронних у часі національних напрямів. Обидва дослідники працювали над спільними історіософськими сюжетами взаємозв'язку індивідуума і нації, “історією народів, людства”. Знаменита “История государства Российского” Карамзіна сповнена оптимістичними сюжетами, що збігаються з гуманістичними і національними цілями Просвітництва і викладені в дусі оптимізму Гердера

Ідеї Гердера як у карамзінському обрамленні, так і без нього, не менший вплив, ніж у російському мали і в українському суспільстві. Вони послужили першопоштовхом поруч з ідеями наступників Гердера – Шеллінга і Гегеля для розвитку в українській історичній і філософській думці ідей ірраціоналізму³⁰.

Відгуком позитивного ставлення європейських авторів, як раціоналістів, так і особливо Гердера до України було зародження в середовищі українських дворянських кіл інтересу до національної старовини, до своєї народності. Із зникненням у цих колах старого, метропольно-київського інтеграціонізму, який розглядав Росію і Москву як молодшого брата Києва й України-Русі, в їхньому середовищі починає домінувати світогляд, який не спирається на ідеї Карамзіна, а, навпаки, обґрунтовує ідею рівності України і Росії та окремішності кожної з них.

Ознаки такого нового преромантичного традиціоналізму і виражених на його основі думок можна знайти в поемі Семена Дівовича “Розмова Великої Росії з Малоросією” (1762). Цю поему можна вважати одним з найбільш ранніх стверджень позицій новітнього традиціоналізму рівності. У цьому творі “Малоросія” терпляче пояснює, що хоча і вона, і Великої Росія мають одне правління, а все ж у неї є своя власна історія і свої характерні особливості. Тому вона взагалі не зобов'язана підкорятися Великої Росії чи бути її частиною. Навпаки, і та, і та – рівні³¹.

В українській антикварній історичній науці виявилось чимало послідовників преромантизму. Син брауншвейзького іммігранта, генерал-майор російської служби Олександр Рігельман у своїй історії України (1786) подає надзвичайно цікаву характеристику українців, що ґрунтується на близькому знайомстві з краєм (Рігельман прослужив в Україні більш як півстоліття – з 1738 р. до самої смерті

²⁸ Nabel Henry M. N. M. Karamzin. A Russian Sentimentalist. – The Hague; Paris, 1967. – P. 87n.

²⁹ Rothe Hans. N. M. Karamzins europäische Reise. Der Beginn des russischen Romans. – Berlin; Zürich, 1968. – S. 118–122.

³⁰ Pritsak O. Lypyns'kyj in Ukrainian Intellectual History // Harvard Ukrainian Studies. – 1985. – Vol. IX. – No 3/4. – P. 253–254.

³¹ Kohut Zenon E. Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate. 1760s – 1830s. – Cambridge, Mass., 1988. – P. 63; Lindheim Ralph, George S. N. Lutyk (Eds). Toward an Intellectual History of Ukraine. – Toronto, 1996. – P. 69–70.

у 1789 р.). Ця характеристика є немовби резюме того, про що оповідалося в німецькій раціоналістичній і преромантичній літературі XVIII ст. Він пише, що “українці великі любителі були вольності”, що “їх закони складені на правах магдебурзьких і саксонських”, що “від природи вони всі добросердечні, дружні, щедрі, розумні і кмітливі, і трохи хитрі”. “Народ цей, – продовжує Рігельман, – веселої вдачі, любить музику й інші веселощі. Серед них дуже багато музикантів хороших трапляється. Вони всі хороші співаки і досить схильні до різних наук, навіть багато з них і до високих шкіл досягають, в обходженні вони дуже подібні до європейців. Вони гарячого напою (спиртного. – *В. П.*) хоча і вживають доволі, але з часом і при випадку, і тому п’яниць в них мало. Вони працелюбні, будинки будують уміло і добрі господарі”³². Подібні характеристики, сповнені симпатій до українського народу, знаходимо в працях О. Маркевича, Я. Марковича та інших дослідників у середовищі українського дворянства, виразно консервативні погляди яких були позначені впливом ідей Енгеля, Гердерата інших німецьких і французьких раціоналістів і преромантиків³³. У 1822 р. з’являється перша наукова історія України Д. Бантиша-Каменського (1788–1850), провідного “малоросійського історіографа”, зведеного у цей ранг малоросійським генерал-губернатором М. Репніним³⁴. Автор вважав за основний період української історії добу Гетьманщини з часу її злуки з Московією в 1654 р. “Первісний” період української історії в нього тісно пов’язаний з історією Російської держави (очевидно, в офіційній концепції, як у Карамзіна): Київ – Москва, Петербург як періоди одного й того ж самого загального історичного процесу формування і розвитку “государства Российского”. Так само він пов’язаний і з історією Польської держави, отже достатньою мірою з’ясований у відповідних працях з історії Росії і Польщі. З іншого боку, протиставляючи “малоросійським летописям”, які мали прикрашати ім’я Б. Хмельницького, літописи “наші”, тобто російські, Бантиш-Каменський тим самим хотів наголосити, що його твір належить російській, а не українській історіографії і має на меті збагатити останню. Цілий ряд характеристик, співзвучних гердерівським, знаходимо у 46-му розділі книги Бантиша-Каменського, присвяченому внутрішньому устрою Гетьманщини, її побутові і культурі. Характеризуючи Гетьманщину, Бантиш-Каменський пише: “Добродушність і простота, напевно, характерна риса характеру малоросіянина, але вона часто буває наслідком хитрості, а не відбитком розуму. Гордість, що прикривається спочатку ласкавим, прислужницьким зверненням, проявляється всією силою після отримання бажаного. Вона особливо різюча, коли малоросіянин поводить з молодшими, підвищившись з низького звання грою випадку, гнучкістю, без особливих достоїнств”³⁵. Цікаво порівняти з вищенаведеним характеристику, яку дає Бантиш-Каменський поетові В. Капністові в листі до цензора своєї праці

³² Рігельман А. Летописное повествование о Малой России. – М., 1847. – Ч. 4. – С. 85–87.

³³ Див.: Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків, 1996. – С. 89–91; Сарбей В. Г. Праця Я. Марковича “Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях” // Український історичний журнал. – 1999. – № 1. – С. 63.

³⁴ Кравченко В. В. Нариси з української історіографії... – С. 211.

³⁵ Бантиш-Каменский Д. История Малой России. – К., 1993. – С. 464.

“Словарь достопамятных людей”. Тут читаємо про Капніста, що це був “віршописець, який вмів доречно зігнути в дугу, щоб запобігти бути зігнутим іншим чином. Це характеристика нашого поета. Розумна людина завжди знайдеться”³⁶. Не можна відмовити цій характеристиці у влучності, хоча і стосується вона не народу в цілому, а тих шляхтичів і канцеляристів, що їх міг спостерігати Бантиш-Каменський на службі в канцелярії князя Репніна. Далі вже йде характеристика простого народу, можливо, козаків або солдатів з українців: “На полі бою син України видний, мужній, не шкодує себе, б’ючись за царя і батьківщину. Хоробрість предків – головна спадщина його. Вона змушує його забувати розкоші, веде до слави. Скромний в хаті, корисний в громадянській службі, малоросіянин не принизить себе на кафедрі проповідника, і середвчених, кругом керований і вродженим честолюбством”³⁷. Характеристика, дана малоросіянам Бантишем-Каменським, дуже нагадує ту, що її дав українцям Рігельман у своїй згаданій праці, на котрог, зрештою, Бантиш-Каменський і покликається. Бантиш-Каменський дає також позитивну характеристику гетьманському управлінню в Україні як традиційній формі державного управління українськими землями, називаючи гетьмана “головним вождем народу”, який “іменувався на зразок польських гетьманів ясновельможним”. Він зауважує, що “з часів Косинського козаки обирали гетьмана вільним волевиявленням” і що на початку лише “загальна любов, повага і заслуги піднімали на цей ступінь, хоча нерідко наклеп і скидав”. Згодом, стверджує Бантиш-Каменський, “вільні вибори існували для однієї лише форми й уповноважені двору російського управляли «волею народу»”³⁸. З появою в Німеччині романтизму приходять нові віяння, інтерпретації і характеристики і в українську історичну думку, започаткувавши перший етап романтизму в Україні. Д. Бантиш-Каменський, як і його попередники – консерватори, не звертався до історичних пісень українців задля характеристики окремих епізодів їхньої історії, а здійснював синтез козацької, шляхетської і великодержавної концепції українського історичного процесу³⁹; так само Гердера його послідовники в Німеччині проводили подібний синтез ідей раціоналізму і містичного пієтизму.

Таким чином, у другій половині XVIII ст. певний настрій щодо України, близький до її ідеалізації, який був утворений у німецькій історичній літературі ще раціоналістами і пієтистами, підхоплюється їхніми наступниками – преромантиками, насамперед Гердером. Історіософія Гердера, яка увібрала в себе раціоналізм, обрамлений містикою пієтистів, саме в такому синтезі впливає визначальним чином на слов’янську, зокрема українську і російську історіографію того часу. Вона готує ґрунт для появи й утвердження в обох суспільствах ірраціонального романтизму⁴⁰.

³⁶ Див.: Русская старина. – 1888. – № XI. – С. 525–526.

³⁷ Бантиш-Каменский Д. История Малой России. – С. 464.

³⁸ Там само.

³⁹ Кравченко В. В. Нариси з української історіографії... – С. 234–235.

⁴⁰ Про вплив німецької історіософії преромантизму і особливо ірраціонального романтизму на українську тогочасну еліту див.: Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія. – С. 236–276.

Українські традиціоналісти (Нащинський, Щербацький, Кониський, Миславський, Полетика, Бантиш-Каменський, Маркевич, Маркович, Репнін-Волконський та ін.) в період остаточної інкорпорації козацької держави до складу Російської імперії поступово змінюють свої автохтонні і метропольні аспірації на реставраційні. Ставши реставраторами, традиціоналісти не лише ввібрали певні елементи інтеграціонізму XVII ст., зокрема погляд на месіанську роль Києва як другого Єрусалима, але й обстоюють окремішність української російської історії, геральдики, літературної історії та природного права. Маючи на меті реставрацію традицій у формі відновлення гетьманату, вони слідом за Семеном Дівовичем обстоюють ідею якщо не вищості, то принаймні рівності України і Росії.

Проте преромантизм як синтез раціонального та емоційного не встиг утвердитися і глибоко вкоренитися в інтелектуальне життя імперії взагалі й України зокрема. Йому на зміну прийшов німецький романтизм, найяскравішим представником якого був Гегель, котрий, як відомо, відніс українців до неісторичних народів, давши підставу для сприйняття і взяття останньої тези на озброєння Марксом, Леніним та їхніми послідовниками в усьому світі.